

نمازلیق ترکمنی

(جانمازهای ترکمنی)

دکتر حبیب‌الله آیت‌اللهی

دانشیار دانشکده هنر دانشگاه شاهد

دکتر امیرحسین چیت‌سازیان

استادیار گروه فرش دانشکده معماری و هنر دانشگاه کاشان

جمال‌الدین توماج‌نیا

کارشناس ارشد پژوهش هنر دانشگاه تربیت مدرس

چکیده

جانماز نمادی یا دست بافت وجود دارد که دختران ترکمن خود در دوره دوشیزگی آنها را تهیه کرده‌اند. در این جستار بر آنیم با معرفی انواع این جانمازها به نمادها و نشانه‌های موجود در نقوش این دستبافته‌ها بپردازیم. گردآوری اطلاعات این جستار عمدتاً به طریق میدانی انجام پذیرفته و در پایان، طبقه‌بندی روشنی از نمادهای موجود در جانمازها ارائه شده است.

هر تمدنی فرهنگ و محصولات فرهنگی خاص خود را که نشانی از هویت آن فرهنگ است، به بار می‌آورد. تمدن و فرهنگ اصیل اسلامی، این هویت را در پیروی از فرمانهای الهی قرار داده است و مسلمانان در اجرای این فرمانها، محصولات را به زیبایی تمام (به نماد و نشانه تسلیم) ابداع کرده‌اند. جانماز، یکی از این محصولات هویت بخش است که همواره همراه فرد مسلمان بوده و وجود آن در منزل هر مسلمان از ضروریات شمرده می‌شود. درجهبزه عروس، به حکم ضرورت یک یا چند

■ **واژگان کلیدی:** فرش ترکمنی، نمازلیق، فرهنگ

اسلامی، محراب، نماد

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶

۵۳

۱. مقدمه

ترکمنی و نقوش آنها و نمادهای روی این بافته ها

بپردازیم.

باورها و اعتقادات مردمان هر قوم و هر سرزمین همواره

باعث شکل گیری شیوه زندگی بخصوص در آن

سرزمین بوده است. مطابق با شیوه های گوناگون زندگی

در جهان وسایل زندگی نیز شکل گرفته اند. گاه لوازم

منزل، نماد و نشانه اعتقاد و باور افراد آن خانه است. با

توجه به اهمیت و نقش نماز در فرهنگ اسلامی،

مسلمانان به ابزار و نشانه های آن توجه خاص دارند؛ از

جمله این نشانه ها و نمادها جانماز است.

در میان اقوام ترکمن جانماز اهمیت ویژه ای دارد و بدان

«نمازلیق» می گویند.

بوگلیوف می گوید:

«هنگامی که یک ترکمن راهی سفر می شود زین نمدی،

یک قالیچه جانمازی به نام نمازلیک [نمازلیق] و یک

جفت خورجین به همراه می برد.» (بوگلیوف،

۱۳۵۰:۳۶) نمازلیق ها از لحاظ نمادپردازی از

برجسته ترین بافته های ترکمن ها هستند. نمازلیق ها غالباً

از نمد تهیه می شوند و اندازه ای استاندارد دارند. درباره

اهمیت بافت نمازلیق ها در میان ترکمنان همین بس که

تهیه آنها به دست افرادی مطمئن سپرده می شود تا حین

بافت به نجاست آلوده نشوند و معمولاً زنانی که بچه

شیرخواره دارند، این امر را به عهده نمی گیرند. اگر

نجاست به نمازلیق ها برخورد کند، آنها را پس از

شست و شو به عنوان پادری مورد استفاده قرار می دهند.

نمازلیق ها از لوازم مهم جهیزیه عروس به شمار می آیند

و بدون وجود دو یا سه نمازلیق، جهیزیه عروس کامل

نمی گردد. در این جستار بر آنیم تا به انواع جانمازهای

۲. انواع نمازلیق ها

نمازلیق ها را از نظر نوع بافت می توان به سه دسته تقسیم

نمود:

۱. نمازلیق های نمدی (که متداول ترین نوع هستند)

۲. نمازلیق های گلیم بافت (این نوع نیز امروزه از متداول

ترین نوع نمازلیق ها هستند.)

۳ نمازلیق های پرزدار (این نوع نمازلیق ها نسبت به انواع

دیگر گران تر است.)

۱-۲. نمازلیق های نمدی

«کچه»^۲ اصطلاحی است که ترکمن ها برای نمد به کار

می برند. شایان ذکر است بوگلیوف در کتاب خود این

اصطلاح را به صورت «کوچمه»^۳ آورده است.

(بوگلیوف، ۱۳۵۰:۳۸) «کچه نمازلیق» (تصویر ۱) به

معنی جانمازهای نمدی است. ترکمن ها با استفاده از

نمد، سقف آلاچیق ها را می پوشانند زیرا به علت در هم

رفتگی و چفت شدن الیاف در نمد، این بافته عایقی در

برابر نفوذ آب باران به درون آلاچیق می شد. نمد در بین

ترکمن ها با چند نقش معروف تولید می شود:

الف) نقش ساری ایجیان^۴ (عقرب زرد)

ب) قوچوق^۵ (شاخ قوچ)

ج) امزیگ^۶ (پستانک)

د) نقش طارم^۷

الف) ساری ایچیان به معنای «عقرب زرد» است که در صحرای قره قوم بسیار بوده و ترکمن ها از دست این جانور و نیش آن در آلاچیق هایشان آرامش نداشتند. ترکمن ها در تابستان حاشیه آلاچیق را باز می کنند تا هوای خنک وارد آلاچیق شود. بر اثر شدت گرمی هوا عقرب به سایه آلاچیق پناه می آورد و در کنار ساکنان حضور یافته و آنها را نیش می زند. سایه ساکنین آلاچیق حضور دارند مادر ترکمن بعد از هزاران سال برای مبارزه با عقرب نقش آن را به حاشیه قالی منتقل می کند. عقرب هم به محض دیدن تصویر خود به عقب می نشیند. (نیازی، ۱۳۸۴: ۳۳) این نقشمایه در نمدها و پاچه شلوارهای زنانه تکرار می شود. (تصویر ۲) در نمدهایی که ترکمن ها برای کف خانه تهیه می کنند، حاشیه نمد با نقشمایه «ساری ایچیان» و متن نمد با نقشمایه ای موسوم به «امزیگ» (پستانک) زینت داده می شود. (تصویر ۵ و ۴)

تصویر ۲- نمازلیق با نقش ساری ایچیان، قوچون که به شکل محراب و درخت تهیه شده است.

تصویر ۱- نمازلیق های نمدی با طرح ساری ایچیان، دوشنبه بازار بندر ترکمن

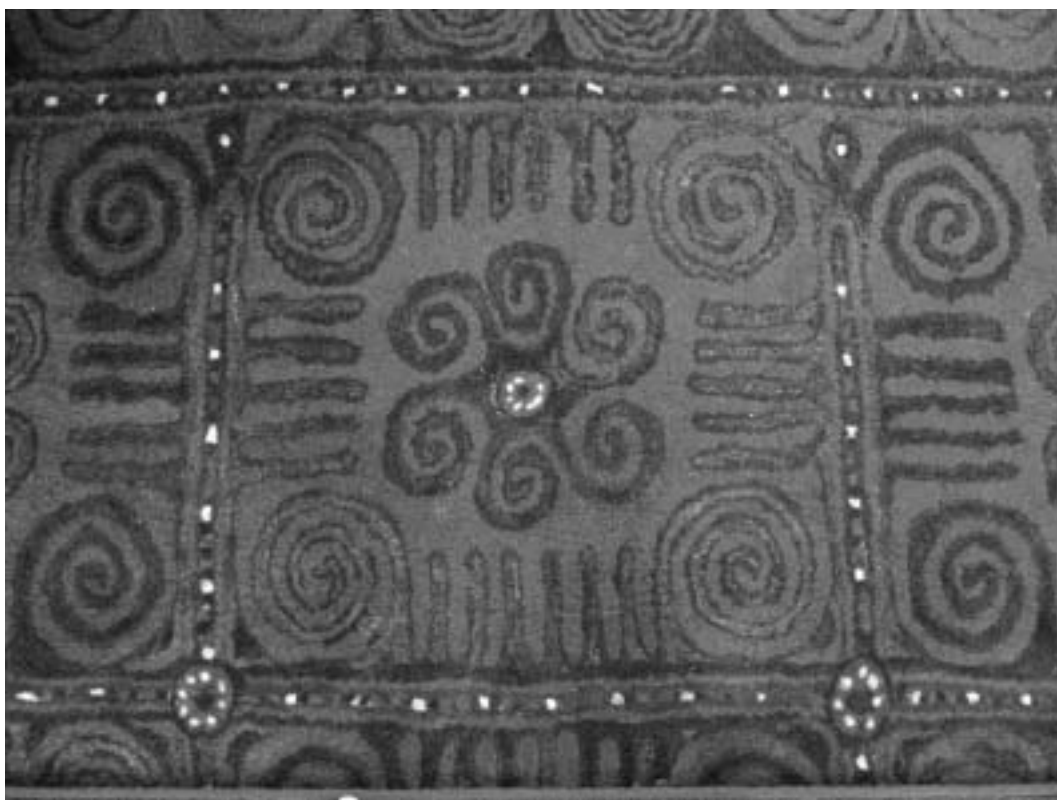
تصویر ۳- طرح طارم در نمدهای ترکمنی

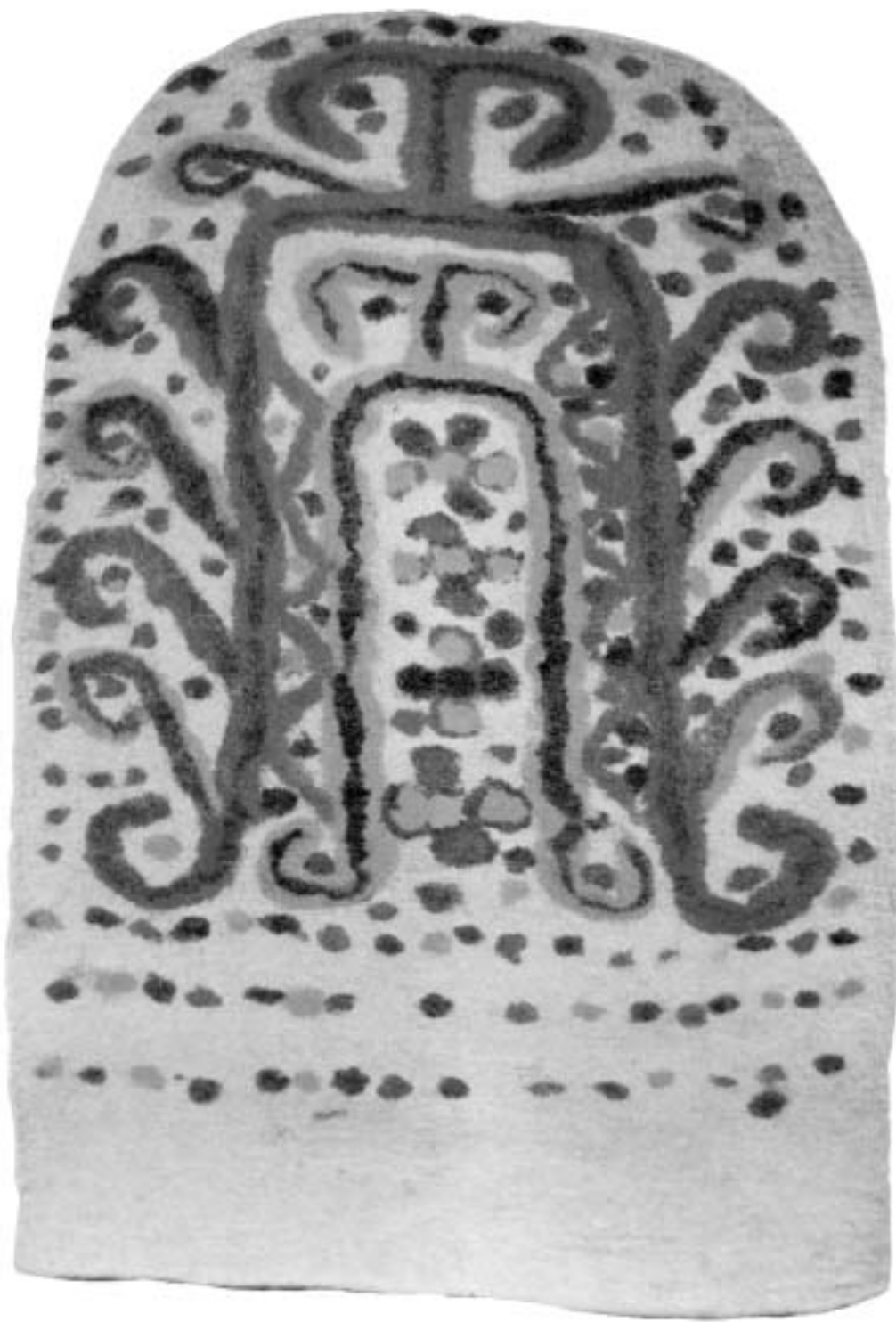
تصویر ۴- طرح «دورت ازمیگ» (چهار پستانک) در نمادهای ترکمنی

تصویر ۵. طرح «آلتی امزیگ» (شش پستانک) در نمدهای ترکمنی

تصویر ۶- نمازلیق نمادی با طرح محرابی

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فروش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶

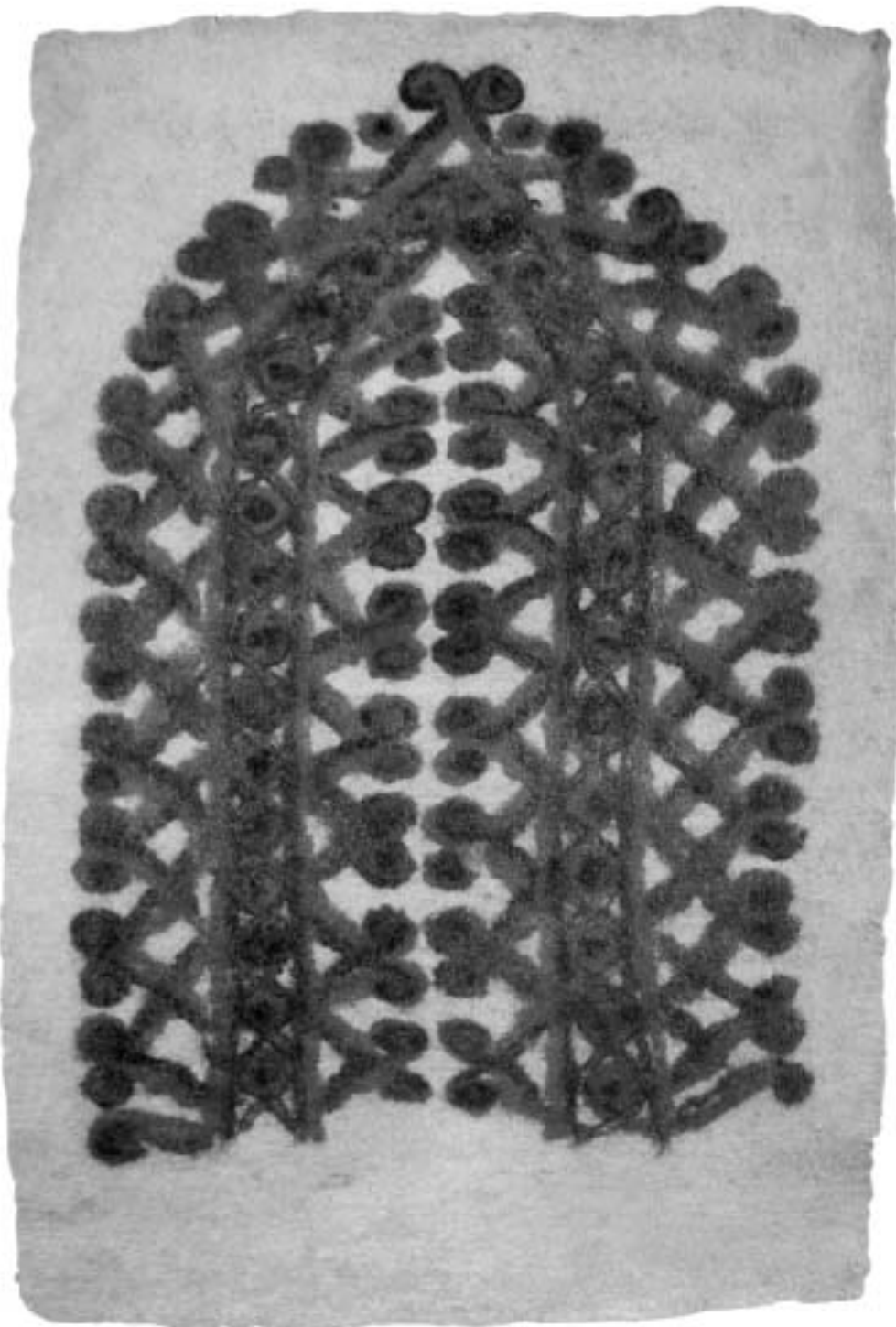
۵۸

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶

۵۹

تصویر ۷. نمازلیق نمادی با طرح مستطیلی ساده و نقوش محرابی

تصویر ۸- نقش محراب گل روی یک نمازلیق نمادی. فرم‌های شاخ قوچی شکل
برگها قابل توجه است. عکس از نگارنده، ۱۳۸۴، زیارتگاه خالد نبی

ب) شاخ قوچ در میان ترکمن‌ها نماد خیر و برکت و دوام نسل است. قوچ در زندگی دامداری اولیه اقوام ترکمن نقش مهمی داشته است. ترکمن‌ها می‌دانستند که قوچ یکی از عوامل مؤثر گرداننده زندگی آنهاست. علاوه بر استفاده از پشم و پوست و روده و گوشت قوچ، این حیوان عامل تکثیر نسل گوسفندان نیز هست و گوسفند رکن اصلی زندگی ترکمن را تشکیل می‌داد.

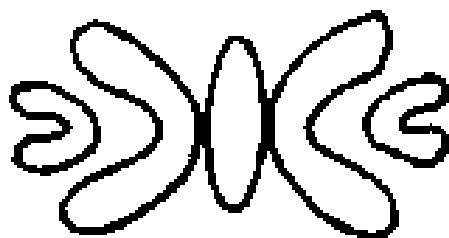
متداولترین نماد نزد ترکمن‌ها نقش شاخ قوچ است: مظهر خیر و برکت و اقتدار و نماد روح نیاکان. (کسراییان، ۱۳۷۰: ۲۰) این نقش با زندگی ترکمن‌ها عجین شده است به گونه‌ای که سر کودکان خردسال ترکمن را به گونه‌ای می‌تراشیده‌اند که دو دسته مو در دو طرف سر باقی بماند تا به شکل شاخ قوچ در آید و اصطلاحاً «بدان» «قولپاق» می‌گفته‌اند. (گلی، ۱۳۶۶: ۴۶) ترکمن‌ها از این نماد در تمام انواع نمازلیق‌ها استفاده می‌کنند چرا که نمادی مقدس بوده و ایشان احترام خاصی نسبت بدان قایلند.

ج) شیر، دومین ماده غذایی و حیاتی مردم بیابانی است. از این رو برای آنان ارج و ارزش غیر قابل انکار دارد. تجسم کنگره‌های نوک پستان (حیوانات شیره، اعم از گاو، گوسفند، شتر و بز) می‌تواند برای هنرمندان ترکمن منبع الهام دیگری قرار گیرد. ترکمن‌ها نقش پستانک را از میک [امزیگ] می‌نامند. (جوادی پور، ۱۳۸۶: ۶۰) (تصویر ۹)

برخی از ترکمن‌ها به نقش گردونه‌ای درون نمدها «امزیگ» می‌گویند و با شمارش تعداد انحنای موجود در آن نقش را دورت امزیگ (چهار پستانک) یا بآش امزیگ (پنج پستانک) می‌نامند. در مورد این نقش تفسیر

تصویر ۹- نقش امزیگ، الهام گرفته شده از پستان حیوانات شیرده از جمله گاو و بز (جوادی پور، ۱۳۸۶: ۶۰)

شکل ۱- طرح منفرد گول آبدی (گولیلیدی)

آقای جوادی پور به واقعیت نزدیک تر به نظر می رسد. (تصویر ۴ و ۵)

شایان ذکر است که از نقشمایه امزیگ در نمازلیق‌ها - به دلیل احترام و تقدسی که این بافته دارد- استفاده نمی‌شود.

د) طارم: نام این نقشمایه را از دیواره ضربدری شکل آلاچیق‌های ترکمنی اخذ نموده‌اند. این نقش نیز روی نمازلیق‌ها استفاده‌ای ندارد. (تصویر ۳)

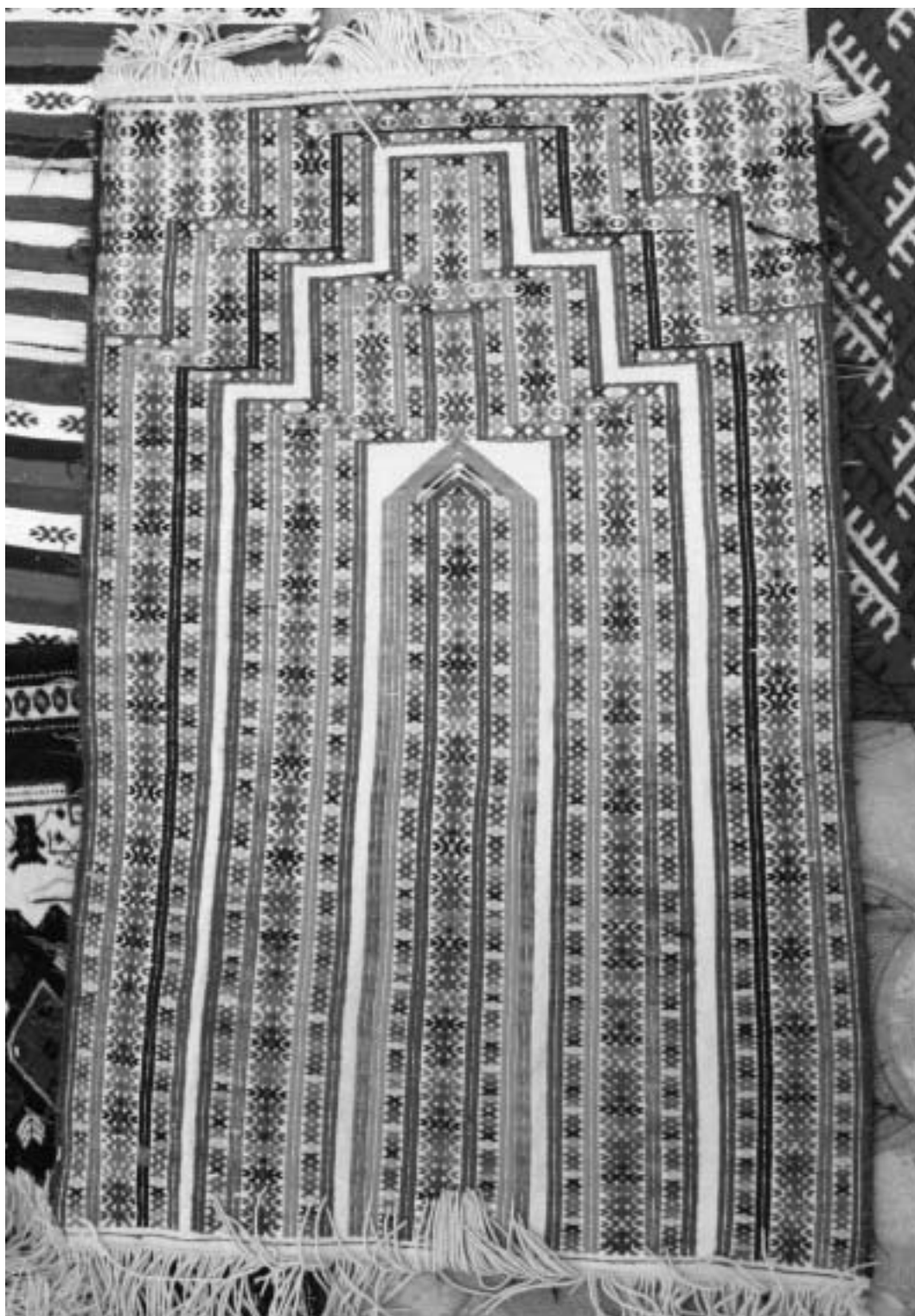
در تعداد کمی از کچه نمازلیق‌ها از نقشمایه‌ای شبیه محراب و درخت زندگی به صورت بسیار ساده استفاده شده است. نقش درخت یا گلی که در زیر محراب قرار می‌گیرد، از نقش‌های متداول انگسی‌ها و جانمازهای پرزدار است که به صورت انتزاعی تر و ساده تر در جانمازهای نمدی ترکمن نیز دیده می‌شود. (تصویر ۶، ۷ و ۸)

نمد سجاده غالباً شکلی بیضی دارد. اندازه آن حدوداً بین ۷۵ x ۱۱۰ تا ۹۰ x ۱۲۵ سانتیمتر است. این نمد گاهی نیز مانند نمدهای زیرانداز، شکل مستطیل دارد با این تفاوت که در اینها قوس یا انحناهای گوشه‌ها کمی بیشتر است. (جوادی پور، ۱۳۸۶: ۳۴) رنگ کچه نمازلیق‌ها به طور معمول، روشن است که نماد و نشانه پاکی و طهارت نزد ترکمن‌هاست. در طراحی نقشمایه‌ها بر روی این نوع جانمازها نیز از رنگ‌های تیره قهوه‌ای و قرمز استفاده می‌کنند.

۲-۲. نمازلیق‌های گلیم بافت

بافت گلیم در میان ترکمنان اهمیت دارد و در برخی

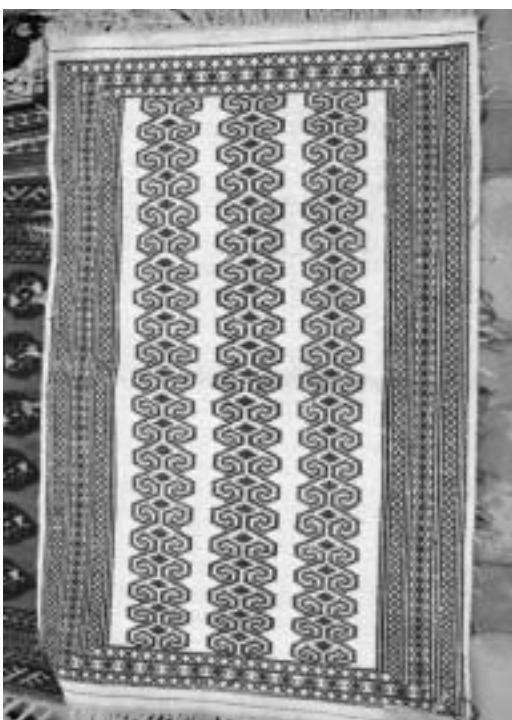
تصویر ۱۰- نمازلیق گلیم بافت، کارشده با نقشمایه گوللیدی همراه با جزئیات، دوشنبه بازار بندی ترکمن، ۱۳۸۶

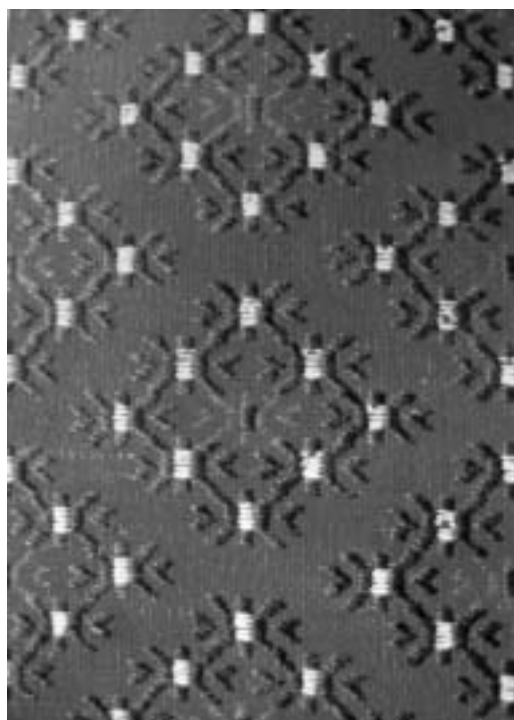
فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶

۶۲

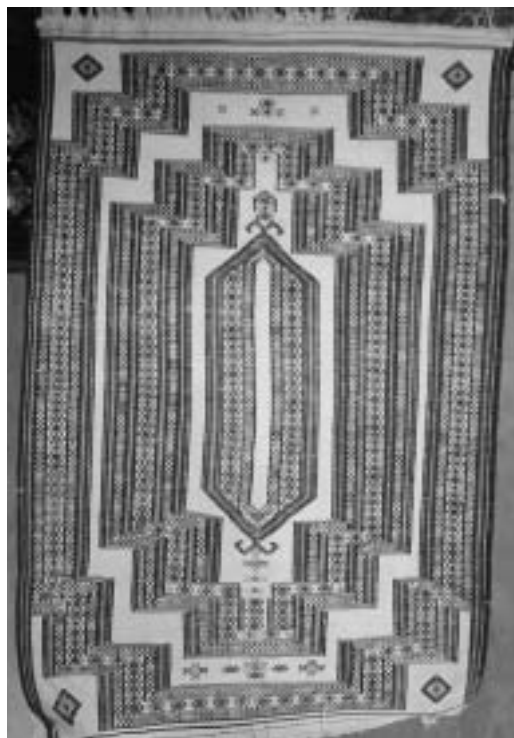
تصویر ۱۲- نمازلیق گلیم‌بافت با نقشمایه «آق نقش» و حاشیه با نقش های گوللیدی.

تصویر ۱۱- طرح نه‌برگی گوللیدی نه‌برگی بر روی یک آیات لیق.

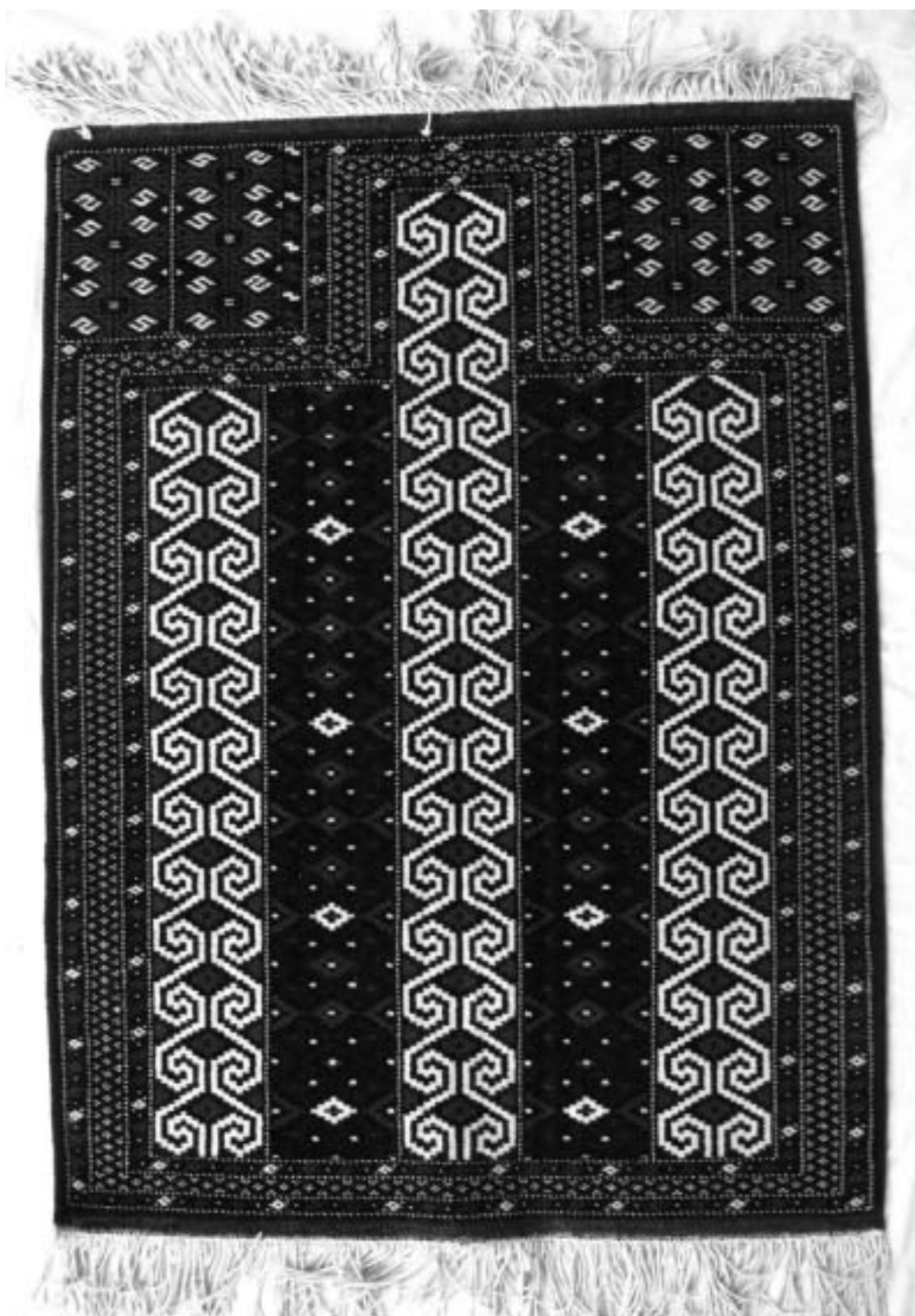

تصویر ۱۴- نمازلیق گلیم‌بافت با محراب شکسته و نقش زمینه بستانی.

تصویر ۱۳- نمازلیق گلیم‌بافت با طراحی متفاوت، نقش گوللیدی در سرتاسر این نمازلیق به چشم می‌خورد.

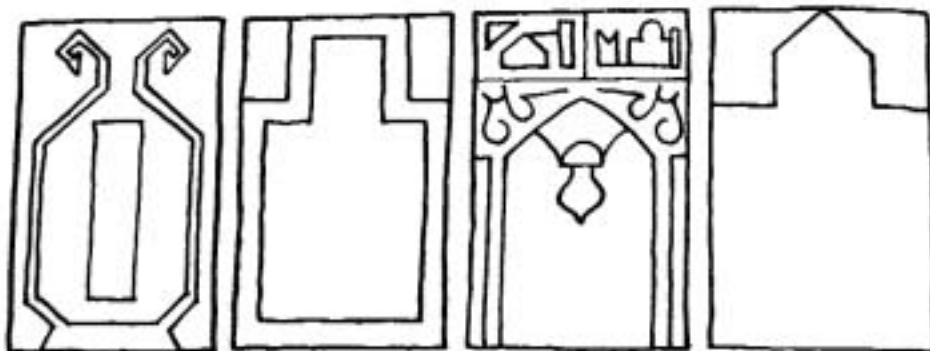

تصویر ۱۵- نمازلیق با طرح مستطیلی ساده

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶

مناطق زنان بافنده پایه پای بافت قالی، به تهیه انواع گلیم نیز مشغولند. طریقه بافت گلیم ترکمن ها منحصر به فرد است. گلیم را به پشت می بافند و در هنگام بافت، سطح اصلی گلیم را نمی بینند و تنها با آینه کوچکی که در دست دارند می توانند روی اصلی گلیم را مشاهده کنند. امروزه بافت گلیم در اندازه های بزرگ کمتر شده و کاربرد این بافته به جانمازها و پادری ها محدود شده است. گلیم ها دارای چند نقش معروف هستند که از جمله آنها می توان به نقش های «بستانی» و «گولیدی» اشاره کرد. معروف ترین نقش هایی که بر روی

شکل ۲- طرح های معروف نمازلیق، تصویر شده توسط ابانون (Bannon، ۱۹۷۴: ۱۱۹)

تصویر ۱۷- نمازلیق پر زدار با نقش محرابی شکسته و درخت زندگی در زیر محراب.

تصویر ۱۶- نمازلیق با طرح محرابی.

نمازلیق‌های گلیم بافت به کار می‌روند گولیدی، قوچوق و «آق نقش» هستند. نقش «گولیدی» یا «گول آیدی» (شکل ۱) نه گلبرگ دارد و به دلیل تقدس عدد نه در بین ترکمن‌ها این نقش بسیار مورد احترام است. بر اساس اعتقاد سنتی، این نقش را بر لباس خود می‌دوزند تا بچه‌دار شوند. استاد نیازی در توضیح بیشتر نقش گل‌نه‌برگ می‌گوید: «شاید مادر ترکمن بافتن این طرح را نماد اتحاد نه طایفه‌ای که به آن «دوغوز آغوز» (به معنی «نه‌دهان») می‌گویند، قرار داده است. جهیزیه دختر را نیز دوغوز (یعنی نه) می‌گویند. شاید اشاره‌ای باشد به نه‌ماه و نه‌روز و نه‌ساعت بارداری زن و فرا رسیدن زمان تولد. نه مثل عدد هفت در بسیاری از

مناطق، برای ترکمن‌ها عدد میمونی است. ما حتی در وقایعی چون مرگ، روز نهم را اهمیت می‌دهیم.» (بداغی، ۱۳۷۱: ۴۹)

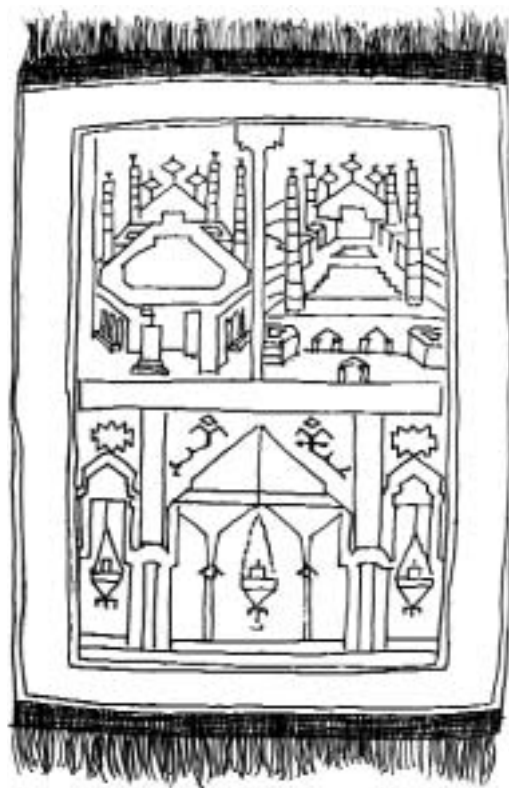
طرح «گولیدی» از طرحهایی است که در انواع پرزدار نمازلیق‌ها نیز می‌توان آن را مشاهده کرد. همانطور که در تصاویر مشاهده می‌شود، این طرح را هم به صورت منفرد و هم به صورت نه‌برگی می‌بافند. بافت نه‌برگی این طرح بر روی گلیم‌های «آیات لیق» که به عنوان جانماز (نمازلیق) هم استفاده می‌شود، متداول تر و معروف تر است. (تصویر ۱۰ و ۱۱)

از دیگر نقشهای معروف در میان بافندگان ترکمن «آق نقش» یا «نمازلیق ناقش» است. این نقش بر روی جانمازهای پرزدار نیز به چشم می‌خورد. برخی پژوهشگران این نقش را تلفیقی از درخت و پرنده می‌دانند. (Jourdan, ۱۹۸۹: ۳۶)

(تصویر ۱۲)

۳-۲. نمازلیق‌های پرزدار

زیباترین و مهمترین نوع نمازلیق‌های ترکمنی نمازلیق‌هایی هستند که به صورت قالیچه‌هایی به ابعاد ۹۰×۱۳۰ بافته می‌شوند و معمولاً در جهیزیه عروس انواع مرغوب آنها وجود دارد. امروزه برخی از انواع ظریف این بافته‌ها به عنوان تابلو فرش در منازل کاربرد دارند. در این نوع نمازلیق‌ها نمادهایی را می‌توان مشاهده کرد که به مرور زمان و به دست خلاق بافندگان و گاه با الهام از فرهنگ‌های اقوام همسایه تهیه شده‌اند.

شکل ۳- طرح خطی کعبه نمازلیق

تصویر ۱۸- کعبه نمازلیق، نیمه اول قرن بیستم، ۹۰×۱۳۰ سانتی متر،
دوشنبه بازار بندر ترکمن، ۱۳۸۶

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶

۶۷

نام نقش	شکل نقش	نام نقش	شکل نقش
الف) طرح حاشیه نمازلیق موسوم به «کعبه نقش»		ز) موجودات اساطیری بالدار نمونه اول	
ب) نقش گوللیدی درون داغدان		ح) موجودات اساطیری بالدار نمونه دوم	
ج) نقش درنا در حال پرواز		ط) موجودات اساطیری بالدار نمونه چهارم	
د) نقش تاج		ی) موجودات اساطیری بالدار نمونه سوم	
ه) محراب، چراغدان و موجودات اساطیری		ک) نقش مدینه	
و) کلمه جلاله و یا محمد		ل) نقش کعبه	

جدول ۱

۲-۳-۱. طرح نمازلیق های پرزدار

الف) نمازلیق های با قوس محرابی

این نوع نمازلیق ها از نظر فرمی دو قالب کلی دارند:

ب) نمازلیق های ساده

الف) قالب مستطیلی ساده که همانند قالیچه های کوچک در اندازه های ۹۰×۱۳۰ سانتی متر تهیه می شوند. (تصویر ۱۵)

ب) قالبهای قوس دار که خود قالیچه به شکل قوس محرابی تهیه می شود. (تصویر ۱۶)

قالبهای مستطیلی به دلیل سهولت بافت در بین ترکمن ها رایج تر هستند. امروزه از جانمازهای قوسی شکل کمتر

به عنوان جانماز استفاده می کنند بلکه آنها را به عنوان

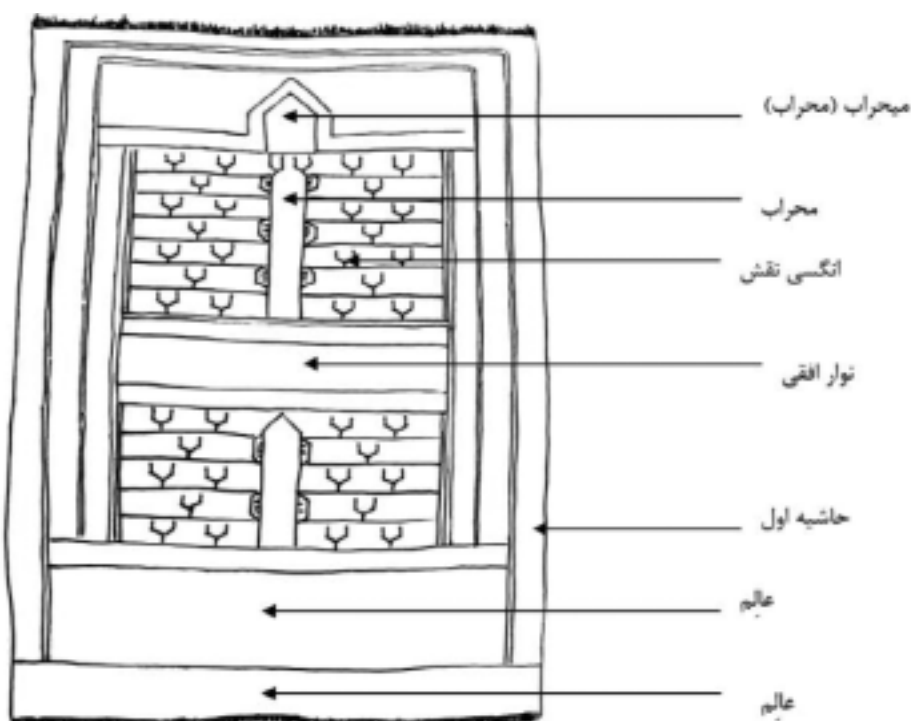
تابلو فرش و زینت منزل از دیوار می آویزند. ترکیب نقوش موجود بر روی نمازلیق ها را نیز می توان به دو دسته تقسیم کرد:

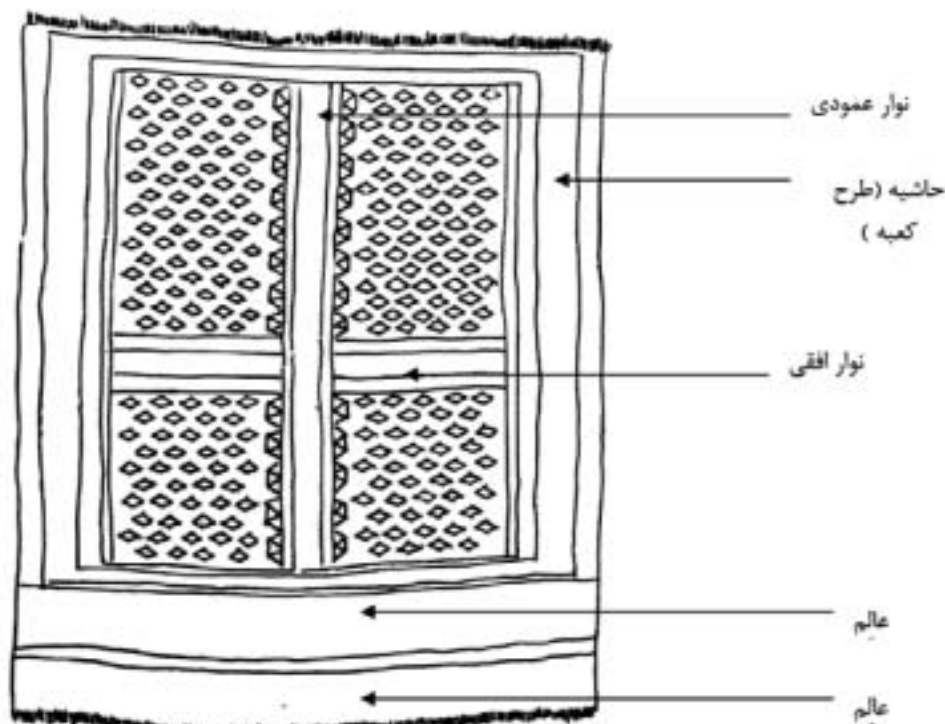
تصویر ۱۹- تصویر طراحی شده از یک خان ترکمن به همراه خانواده اش که اسبش را آماده کرده است. طرح انگسی بروی در آلاچیق دیده می شود.

The London Illustrated News, 1885

شکل ۴. انگسی با طرح محراب (طرح از نگارنده)

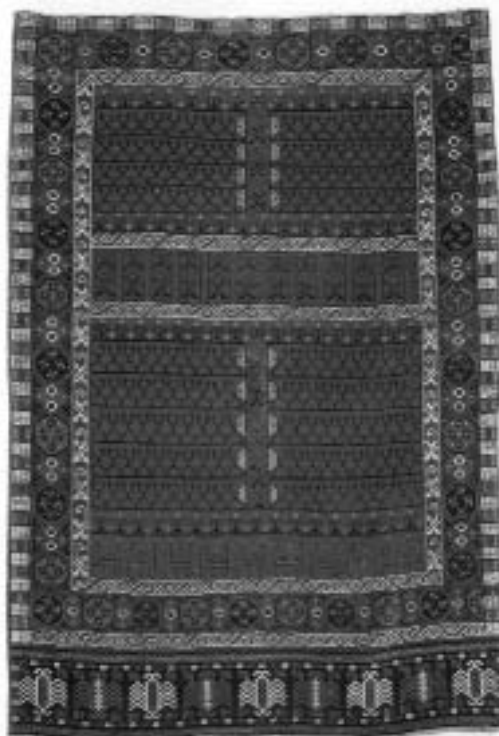

شکل ۵. طرح انگسی به صورت چلیپا و بدون محراب (طرح از نگارنده)

که بیشتر بر روی نمازلیق های گلیم بافت کار می شوند، در انواع پرزدار نمازلیق ها نیز کاربرد دارند. در طرح های ساده نمازلیق ها، قاب به صورت مستطیل کامل است و حاشیه ای اصلی وجود دارد. اکثر نمازلیق های ساده نقشمایه «آق نقش» دارند و نقوش پیچیده ای روی آنها کار نمی شود. (تصویر ۱۵)

۴-۲. کعبه نمازلیق

کعبه نمازلیق از نمازلیق های پرزدار است که از نظر نماد پردازی و استفاده از انواع نمادهای مقدس رایج در بین ترکمن ها، با اهمیت به نظر می رسد. از این رو این نوع نمازلیق را به صورت جدا بررسی می کنیم. ارزش این نوع نمازلیق ها در بازارهای فرش این مناطق نیز بالاتر از سایر موارد موجود در این طبقه است. همان گونه که در شکل مشاهده می شود، این نمازلیق نقش حاشیه ای به شکل پروانه و گل دارد. از این نقش به عنوان کعبه نقش در انواع دیگر نمازلیق ها نیز استفاده می کنند. (تصویر ۱۸ و شکل ۳) پس از حاشیه، در زمینه فرش سه قاب مشاهده می شود. در موارد مختلف اندازه این قابها با هم فرق دارند. دو قاب بالا کوچک تر از قاب پایین هستند و به گفته اهالی بومی، تصاویر مکه و مدینه و یا یک مسجد (احتمالاً ایاصوفیه یا یکی از مساجد ترکیه) درون آنها نقش شده است، در قاب زیرین که تقریباً به شکل مربع است نقش معروف محراب به همراه «چراغدان» یا «مشکوة» (مصدق آیه شریفه «اللّٰه نور السموات و الارض مثل نوره کمشکوة فیها مصباح المصباح فی زجاجة الزجاجة کأنها کوکب دری و...»

تصویر ۲۰- انگسی سالور، بدون نقش طاقی. (Pinner, ۱۹۹۵: ۸۷)

تصویر ۲۱- انگسی، دارای یک نقش طاقی، (Pinner, ۲۰۰۳: ۹۶)

تصویر ۲۲- نمازلیق با طرح مسجد چراغدان.

سوره نور: ۳۵) نقش شده است. درون این قابها اوج نمادپردازی دینی ترکمن ها را می توان مشاهده نمود. تصویر پرندگان، شاخ قوچ، حیوانات اساطیری، نقوش سنتی قوم ترکمن و بسیاری دیگر از نقشها را می توان درون آنها یافت.

۲-۱. نقشمایه های موجود در کعبه نمازلیق ها

حاشیه ها: نقشمایه هایی به شکل گل و پروانه که دور تا دور این بافته ها را فراگرفته است. این نقوش در برخی جانمازها نیز وجود دارد که به آنها «کعبه نقش» می گویند. (جدول ۱، الف) در حاشیه های کم عرض طرح «آلاجا» را می توان مشاهده نمود.

نقش مکه و مدینه: این نقشمایه ها در دوقاب، بالای متن نمازلیق قرار می گیرند. در نمونه های قدیم تر این دو نقشمایه با هم متفاوتند و حالت قرینه ندارند اما در طرحهای جدید آنها را کاملاً قرینه قرار داده اند. بر روی برخی نمازلیق ها نام مکه و مدینه به صورت نوشتاری بافته شده است و در برخی موارد نام جلاله «الله» را وسط

تصویر ۲۳- نمونه های جدید کعبه نمازلیق ها، مربوط به نیمه دوم قرن بیستم

دو طرح می توان مشاهده نمود. (جدول ۱، و) در نمونه ای که در تصویر (۱۸) دیده می شود، کنار قسمت بالای مناره ها شکل تاج قابل تشخیص است. تصویر ۲۴ نمونه قدیم تر کعبه نمازلیق را نشان می دهد. در این نمونه در طرح نقشها از خطوط منحنی بیشتر استفاده شده است. در نمونه های جدید تر (تصویر ۲۳) نقشها ساده تر شده و رنگها پختگی نمونه های قدیم تر را ندارند.

نقش محراب و چراغدان: این نقشمایه را در قاب زیرین می توان مشاهده کرد. همان طور که ذکر شد، نقش چراغدان مصداق آیه شریفه ۳۵ سوره نور است که بر روی جانمازها بسیار استفاده کرده اند. همراه با این نقشمایه در نمونه تصویر (۱۸) نگاره های کوچکی مشاهده می شود که از طرحهای سنتی و مقدس ترکمن ها محسوب می شوند؛ از جمله آنها نقش گولیدی است که درون یک طرح داغدان دیده می شود. (جدول ۱، ب) طرح دیگر طرح «درنا در حال پرواز» است. درنا از نظر ترکمن ها پرنده ای مورد احترام است. تالابهای این مناطق زیستگاه این پرندگان بوده اند. (جدول ۱، ج) درنا

«ریش سفید قبیله پرداران» و پرنده‌ای است که ارواح را به بهشت غربی می‌برد. (کوپر، ۱۳۷۹: ۱۵۰) نقشمایه دیگری که در موارد بسیاری از کعبه نمازلیق‌ها تکرار می‌شود، طرحی است که به نظر می‌رسد موجودی بالدار و اساطیری را در دو طرف محراب به نمایش می‌گذارد. این نقشمایه در انواع مختلف دیده می‌شود اما در نمونه های جدیدتر کمتر وجود دارد. (جدول ۱، د)

موجودات اساطیری بالدار: در این طرح، انواع موجودات اساطیری بالدار در دو طرف محراب کعبه نمازلیق دیده می‌شود. به نظر می‌رسد این موجودات فرشتگانی هستند که در دو طرف بسیاری از دروازه‌ها و ورودی کاخها مشاهده می‌شوند و به عنوان فرشته نگهبان نقش می‌شده‌اند. در اینجا فرشته نماد رحمت و پرواز معنوی است و در مجموع پرنده و فرشته، نمازگزار را متوجه معنویت و پرواز به سوی کمال الهی می‌کند و از سویی عبادت او را به بارگاه الهی می‌رساند. این نقوش در آیین شمن گرایی ترکمن‌ها در دوره قبل از اسلام ریشه دارد. وجود شاخ قوچ و گوزن در قسمت سر نشان‌دهنده تقدس این نقشها است. (جدول ۱، ز، ح، ط، ی)

۲- ۵. انگسی‌ها

از جمله بافته‌های مهم و زیبای ترکمن‌ها انگسی (انسی) است. طرح این نوع فرش‌ها با سایر فرشهای ترکمنی متفاوت است. واژه انسی یا انگسی از کلمه «اونگ سی» ترکمنی به معنای «جلو» یا «دَر جلو» مشتق شده است. «انسی» واژه‌ای است که نویسندگان غربی برای

سهولت تلفظ انتخاب کرده‌اند. در واقع این کلمه را باید به صورت «انگسی» یا «اُنگسی» تلفظ نمود. به علت کاربردهای چندگانه این فرشها و از این جهت که برخی نقشهای موجود روی سایر نمازلیق‌ها از این بافته‌ها الهام گرفته‌اند، بررسی این نوع فرشها در این جستار ضرور است.

از زمان برگزاری نمایشگاه بزرگ فرش وین در ۱۸۹۱ تا نیمه دوم قرن بیستم بسیاری از نویسندگان فرش‌انسی‌ها را به عنوان فرش‌های جانماز معرفی می‌کرده‌اند (Pinner, ۲۰۰۳: ۹۸) بافت انسی‌ها عموماً در تمام طوایف ترکمن رایج بوده است.

برای نخستین بار نشریه Illustrated London News انگسی را به عنوان «قالی در» معرفی نمود. که باعث شد انگسی‌ها را قالی در بنامند، طرحی بود که در این نشریه به چاپ رسید. (تصویر ۱۹) تفسیر جالبی که اخیراً «جان هو»^۱ در بحث خویش در تالار بحث سایت^۲ Torkotek از زبان یک زن از طایفه «ارساری» افغانستان عنوان می‌کند، حاکی از آن است که ترکمن‌ها انگسی را درون یورت خود در قسمت انتهای آلاچیق (روبه روی در ورودی) می‌آویخته‌اند و انگسی از کلمه «ینگسه»^۳ ترکمنی به معنای «پشت سر یک فرد» گرفته شده است.

۴- ۳- ۱. طرح انگسی‌ها

این نوع فرش‌ها در اغلب موارد با دو نوار متقاطع به شکل چلیپا که به آنها «هاچلی» (خاجلی) (یا در تلفظ قدیم «هاچلو») می‌گویند، به چهار قسمت تقسیم می‌

شوند. این فرشها همانند فرشهای اصلی، قسمت "عالم" و حاشیه دارند. نقش گؤل بر روی این فرشها مشاهده نمی‌شود. قسمت مرکزی فرش با نقش‌هایی به رنگ سفید از زمینه اصلی جدا می‌شود و در برخی طرحها این قسمت با نواری افقی به دو قسمت تقسیم می‌شود. در طرحهای پیچیده تر خط ترکمنی دور قسمت مرکزی را فرا می‌گیرد و در بالای طرح غالباً طرحی محراب شکل مشاهده می‌شود که تا سالها محققان به سبب وجود این نقش، انگسی‌ها را جزء فرشهای سجاده‌ای می‌پنداشتند. بر اساس انگسی‌های موجود در مجموعه‌های مختلف جهان می‌توان طرح و ترکیب کلی انگسی‌ها را به موارد زیر تقسیم کرد:

الف) انگسی‌های دارای نقش طاقی (محرابی) (شکل ۴)
 ب) انگسی‌های بدون نقش محرابی (شکل ۵)
 انگسی‌های دارای نقش طاقی نیز به دو دسته تقسیم می‌شوند:

۱. انگسی‌های دارای یک نقش طاقی
 ۲. انگسی‌های دارای چهار نقش طاقی و بیشتر
 از جمله نقوش معروف موجود در انگسی‌ها می‌توان به نقش محراب، نقش درخت زندگی، نقوش شمع مانند و تزیینات «S» شکل در قسمت مرکزی فرش اشاره نمود. این نقوش نظر بسیاری از مفسران و نماد شناسان را به خود جلب کرده اند و تفاسیر مختلفی از آنها ارایه کرده اند. گاه این تفاسیر ریشه‌ای قوم شناسانه و اجتماعی دارند و گاه تفاسیری شاعرانه از نقشها ارائه شده است.

هاولی^{۲۱} از زبان بافندگان بومی طرح‌های موجود در انگسی را مسجد می‌نامد. بازوی عمودی تقاطع (یا شکل

چلیپا) دروازه مسجد است. طرح «۷» شکل، نیمکتهای آن هستند و خط‌های زاویه دار پهن با لبه‌های شکسته دندان‌ای در مرزها و درختانی که هم در زیر محراب و هم در زمینه نقش شده اند. (Pinner, 2001, 99)

بوگلیوف سعی کرده در زمینه انگسی ساریق طرح کعبه مسلمانان را ببیند که در قسمت زیرین آن در حیات بازنمایی شده... و دور مرکز با حاشیه پیچیده‌ای، قالیهای آویخته‌ای- که به حدس بوگلیوف از روایت تورات در مورد جشن سایبانها اخذ شده- دیده می‌شود. (بوگلیوف، ۱۳۵۰: ۶۲)

نمازلیق‌های با نقوش تلفیقی

ترکیب و تزیینات اصلی این جانمازها غالباً از جانمازهای کشورهای اطراف الهام گرفته است. می‌توان کعبه نمازلیق را نیز در این دسته جای داد چون ترکیب این نوع جانمازها را می‌توان نخستین بار در مناطق تحت سلطه عثمانی (ترکیه و عربستان) مشاهده نمود که حجاج ترکمن برای تبرک این جانمازها را به مناطق ترکمن صحرایی آورده و زنان هنرمند ترکمن از ترکیب و نقوش آن با تلفیق نقوش متداول ترکمنی، ترکیبی جدید با نقشهای بدیع تهیه کرده اند. در تصویر (۲۲) نمازلیق، طرح مسجدی در قسمت بالای قاب دارد. اگر با دقت مشاهده شود این طرح مسجد از طرح‌های ریز ترکمنی از جمله گولیلیدی و قوچوق شکل گرفته است. در قسمت پایین قاب، طرح چراغدان قابل تشخیص است. تلفیق نقشها را می‌توان در نمونه (۲۳) نیز مشاهده نمود. درون قابی با محراب شکسته درختی مشاهده می‌شود.

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶

۷۶

تصویر ۲۴- نمونه‌ای قدیمی از کعبه نمازلیق متعلق به نیمه اول قرن بیستم،
از طایفه تکه (۱۲۱، ۱۹۷۴، Bannon)

در دو سمت بالای محراب دو طاق که ملهم از طاق های انگسی است، وجود دارد. دور تا دور محراب شکسته دارای حاشیه ای سفید رنگ با نقشهای S شکل وجود دارد که آن نیز برگرفته از نقشهای انگسی است.

۳. نتیجه گیری

وجود سجاده و جانماز در منزل هر مسلمان نشانه است از تسلیم او به امر و فرمانهای الهی. این امر با دیدن اهتمام مسلمانان در هر چه زیباتر کردن جانمازها و پرداختن به نمادهای مقدس روی آن مشهود تر می شود. اقوام ترکمن که در اعصار گذشته به آیین شمن گرایی داشتند، با روی آوردن به دین مبین اسلام بسیاری از نمادهای موجود در آیین خویش را که وارد بافته های ایشان نیز شده بود با تغییراتی وارد بافته ها و زینت های جدید خود کردند. جانمازها از جمله مهمترین این بافته ها بود که ترکمن های مسلمان توانستند بر روی آنها نمادهای مقدس خویش را پیاده کنند و با الهام از اقوام مسلمان همسایه به طرحهایی در خور توجه دست یابند. جانمازهای ترکمن ها را از لحاظ بافت می توان به سه دسته تقسیم نمود:

۱. نمازلیق های نمدی

۲. نمازلیق های گلیم بافت

۳. نمازلیق های پرزدار

این بافته ها نیز از نظر شکل ظاهری به دو دسته تقسیم می شوند:

۱. مستطیل شکل

۲. گنبدی شکل (قوس دار)

امروزه قالب قوس دار نمازلیق ها را بیشتر به عنوان زینت و آویز استفاده می کنند. از منظر طرحهای موجود بر روی نمازلیق ها نیز می توان آنها را به چند گروه مختلف تقسیم نمود. از عمده ترین طرحهای موجود در نمازلیق ها طرح قوس دار و ساده است. طرح قوس دار را می توان به دو گروه محرابی ساده و «کعبه نمازلیق» تقسیم نمود. انواع محرابها بر روی نمازلیق ها را می توان به دو دسته زیر تقسیم کرد:

۱. شکسته هندسی

۲. قوسی منحنی

طرحهای هندسی از طرحهای فرش ترکمنی بوده و در نقوش نمازلیق نیز بسیار کاربرد دارد. طرحهای محرابی هندسی را می توان به گروه های زیر تقسیم کرد:

الف) شکسته پلکانی (تصاویر ۱۰ و ۱۳)

ب) شکسته ساده نیم مستطیلی (تصاویر ۱۵ و ۱۷)

ج) شکسته ساده نوک تیز (تصاویر ۱۸، ۲۱ و ۲۳)

نقوش منحنی کمتر در فرشها و دستبافته های ترکمنی ظاهر شده اند. این دسته دو گروه عمده دارند:

الف) منحنی ساده (تصاویر ۶ و ۷)

ب) منحنی پیچیده (تصویر ۲۴)

نمازلیق ها عرصه ای است که در آن ترکمن ها به اوج نمادپردازی مذهبی پرداخته اند و انواع نقشهای موجود در این بافته ها نشان دهنده این امر است.

از شاخص ترین ترکیباتی که در جانمازهای ترکمنی بیشتر وجود دارد، ترکیب محرابی است. محراب و قوس محراب از نمادهایی است که در هنر اسلامی استفاده فراوانی داشته است. بورکهارت محراب را به علت

9. Jourdan, Uwe, ORIENTAL RUGS Volum5, TURKOMAN, Antique Collectors Club Ltd, Scotland, 1989.
10. Pinner, Robert, The Turkmen Ensi in Literature and in Life, HALI, 2003, 132, p96.
11. Pinner, Robert, Salor Ensi, Hali, 1995, 60, p86.
12. W.O.Bannon, George, THE TURKMEN CARPET, Gerald Duckworth & Co. Ltd. London, 1971.
13. <http://www.tcoletribalrugs.com/article35moshko-va.html> (2005/11/6)
14. <http://www.turkoteck.com/salon2> (2005/10/23)

■ پی‌نوشت:

- 1- Namazliq
- 2- Keche
- 3- Kochme
- 4- Sari ichian
- 5- Qochoq (Kochak)
- 6- Emzig
- 7- Tarim
- 8- John Howe
- 9- <http://www.turkoteck.com/salon>
- 10- Yengse

۱۱- عالم (Alem) به نقشه‌هایی می‌گویند که در ابتدا و انتهای فرشهای

ترکمنی بدون تکرار دور تا دور فرش بافته می‌شود.

12-Hawley

■ منابع تصاویر:

کلیه عکسهای که منابع آنها در متن نیامده از جمال‌الدین توماج‌نیا است.

انعکاس کلام خداوند در نماز، رمز حضور پروردگار می‌داند. (بورکهارت، ۱۳۸۱: ۱۴۹) این نماد در انگسی‌های ترکمنی و نمازلیق‌های نمدی و پرزدار بسیار تکرار شده است. وجود همین شکلهای محرابی در انگسی‌ها باعث شده که تا زمانی طولانی آنها را به سادگی در بین جانمازها طبقه‌بندی نمایند. از طرف دیگر با مشاهده و بررسی جانمازهای موجود در منطقه، به این نتیجه می‌توان رسید که با آنکه قالب جانمازهای ترکمنی ترکیبی تقریباً ثابت بوده است اما زنان هنرمند ترکمن با تلفیق چند طرح ساده و رنگهای کمتر متنوع به دنیایی از خلاقیت در این مورد دست یافته‌اند و با این کار خود به اهمیت انجام فرایض دینی نزد ترکمن‌ها تأکید نموده‌اند.

■ منابع:

۱. بداعی، ذبیح‌الله، نیازجان و فرش ترکمن، تهران: نشر فرهنگان
۲. بورکهارت، تیتوس هنر مقدس، تهران: انتشارات سروش، ۱۳۸۱.
۳. بوگولیویوف، فرش‌های ترکمنی، ترجمه ناز دیا (خزیمه علم)، تهران: موزه فرش ایران، ۱۳۵۷.
۴. جوادی پور، محمد، نمدهای ایران، تهران: فرهنگستان هنر ایران، ۱۳۸۶.
۵. حصوری، علی، قالی‌های ترکمنی تهران: نشر فرهنگان ۱۳۷۱.
۶. کسراییان، نصرالله، ترکمن‌های ایران، تهران: انتشارات نگار، ۱۳۷۰.
۷. کوپر، جی سی، فرهنگ مصور نمادهای سنتی، ترجمه ملیحه کرباسیان، تهران: نشر فرشاد، ۱۳۷۹.
۸. گلی، امین، تاریخ سیاسی و اجتماعی ترکمن‌ها، تهران: نشر علم، ۱۳۶۶.

فصلنامه
علمی پژوهشی
انجمن علمی
فرش ایران
شماره شش و هفت
بهار و تابستان ۱۳۸۶